De Vara, de oorlog en de doofpot

Waarom de Van Imhoff-affaire nooit het televisiescherm heeft
gehaald

Chris Vos

Geruchtmakende televisieprogramma's – misschien wel vooral degene die niet worden uitgezonden – leren ons veel over de op dat moment heersende cultuur. Een aflevering van Vara's actualiteitenrubriek ACHTER HET NIEUWS was in 1965 (en nog een keer in 1966) zo'n geruchtmakend televisieprogramma – dat inderdaad nooit is uitgezonden. Het ging om een documentaire over de Van Imhoff-affaire, waarbij door dubieus optreden van Nederlanders tijdens de begin-dagen van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië vierhonderd Duitse geïnterneerden op een zinkend schip om het leven kwamen. Tot nu toe is aan deze kwestie weinig aandacht besteed. Chris Vos neemt in dit artikel het voortouw.

De meeste rellen uit de Nederlandse televisiegeschiedenis zijn bekend. Het interview met een mitter van de Zeven Provinciën in DÁG KONINGINNEDAG (1957), de satire over de aanbidding van het televisiebeeld in ZO IS HET TOEVALLIG OOK NOG 'S EEN KEER (1964) en de interviews in ACHTER HET NIEUWS met de psycholoog Hueting over oorlogsmisdaden tijdens de politionele acties in Indonesië (1969), zijn vaak geciteerd (zij het minder onderzocht) als 'mijlpalen' in de Nederlandse televisiegeschiedenis.

Hoewel soms de conclusie over de betekenis van dit soort incidenten al te snel wordt getrokken, is die belangstelling op zichzelf terecht. Het lijdt geen twijfel dat dit soort incidenten op z'n minst een stuwende rol kunnen spelen in de discussies over maatschappelijke en politieke problemen. En dat ze binnen zekere grenzen kunnen gelden als een thermometer voor het maatschappelijke klimaat. Zij kunnen ons veel vertellen over de waarden en normen die er binnen de omroep werden gehanteerd, over de smalle marges van de toenmalige televisiecultuur, over het wereldbeeld van bestuurders en publiek.

In dat licht bezien is het merkwaardig dat één televisierel vrijwel vergeten is. Het gaat om een zaak die vier jaar voor de beruchte interviews met Hueting in ACHTER HET NIEUWS bij de Vara-televisie speelde: de zogeheten Van Imhoff-affaire. In 1965 en 1966 verbood de Vara-directie tot

Het oude en trage
stoomschip de Van
Imhoff, waarop
473 Duitse
geïnterneerden
Titanic-achtige
taferelen niet
overleefden

Bron: A.J.J. Mulder,
*Koninklijke
Paketsvaart
Maatschappij*
(Alkmaar 1991,
p. 96)

tweemaal toe een documentaire van Dick Verkijk over de dubieuze omstandigheden waaronder tijdens de Japanse inval meer dan vierhonderd Duitse geïnterneerden in het toenmalige Nederlands-Indië de dood vonden. 'Een zwarte bladzijde in de geschiedenis', schreef Lou de Jong over dit oorlogsdrama, maar voor de Vara was het een bladzijde die liever niet gelezen (en bekeken) mocht worden.¹

Het incident en de nasleep ervan zijn later, in 1986, uitgebreid door maritiem historicus Bezemer beschreven.² Maar de reactie en besluitvorming die binnen de Vara plaatsvond over deze kwestie is grotendeels onbesproken gebleven. Dat is jammer, want juist zo'n incident kan, zoals boven betoogd, een goede momentopname geven van de televisiejournalistiek binnen een (ook toen) progressieve omroep als de Vara. Deze organisatie doorliep juist in deze periode een veranderingsproces, waarbij fundamentele wijzigingen van de journalistieke 'conventies' zichtbaar werden. En dat proces verliep niet zonder groeipijnen. Het Van Imhoff-incident was zo'n pijnlijk moment. Het verbod leidde tot felle discussies over de ethische grenzen van de televisiejournalistiek, het kostte Dick Verkijk zijn baan bij de Vara, en het leidde, zo is de basisstelling van dit artikel, uiteindelijk tot een grotere vrijheid voor de nieuwsredactie, een klimaat waarbinnen de

latere Hueting-interviews over de misdaden bij de politionele acties zonder veel interne problemen uitgezonden konden worden.

Titanic-taferelen

Het begin van de affaire lag – voor wat het Vara-bestuur betreft – in december 1964. Toen rinkelde bij de toenmalige Vara-televisiesecretaris Jan Willem Rengelink de telefoon. Zijn voorzitter, Jaap Burger, meldde zich aan de lijn. Of Rengelink eigenlijk wel wist wat de onder hem sorterende redactie van Vara's actualiteitenrubriek *ACHTER HET NIEUWS* aan het uitvoeren was? Burger was getipt vanuit 'een' ministerie dat men bezig was om zeer gevoelige zaken overhoop te halen en hij zou het waarderen als zijn secretaris daar wat aan zou doen.³

Wat was er aan de hand? In 1964 was freelance journalist Dick Verkijk op het spoor gekomen van vermeende Nederlandse oorlogsmisdaden in Indië, via een knipsel uit een Duits boulevardblad dat hem door *ACHTER HET NIEUWS*-hoofdredacteur Herman Wigbold was bezorgd. In eerste instantie hechtte hij, 'juist omdat het een boulevardblad was', weinig geloof aan de kwestie. Maar in de loop van zijn onderzoek merkte hij al snel dat het hier bepaald niet ging om een gedachtespinsel van een oververhitte boulevardjournalist, maar om 'een hoogst ernstige zaak, die eenvoudig in de doofpot was gestopt'.⁴

Voor die 'hoogst ernstige zaak' moeten we terug naar de dagen van de Japanse invasie van Indië, in 1942. We volgen hier de versie, zoals die later door Bezemer is weergegeven in zijn geschiedenis van de koopvaardij.⁵ Na de Duitse bezetting werden in Indië op grote schaal *NSB*'ers en Duitse burgers geïnterneerd. Daarbij was niet echt zachtzinnig geopereerd, volgens Bezemer werden ook onschuldige 'vijandige onderdanen' als Denen, Belgen, Joegoslaven, Hongaren en zelfs uit Duitsland gevluchte joden en niet-joodse statenlozen opgepakt. De behandeling van deze groep was hard, soms zelfs op het sadistische af. In januari van 1942 rukten de Japanners snel op, landingen volgden op Borneo en Celebes. De invasie van Java leek op handen. Het leidde tot het besluit om de Duitse geïnterneerden met de grootste spoed per *KPM*-schip af te voeren naar Brits-Indië; de groep werd als een gevaar beschouwd omdat ze de agressor inlichtingen zouden kunnen verstrekken over de Indische omstandigheden. De eerste twee schepen met geïnterneerden bereikten veilig hun bestemming Bombay. Voor de laatste zending van 473 Duitsers – volgens Bezemer voor het grootste gedeelte bestaande uit zendelingen, priesters, bejaarden, geleerden en zeelieden – werd de Van Imhoff van de *KPM* gevorderd voor het transport.

Op 28 januari 1942 vertrok dit oude en trage stoomschip uit Padang. Maar de volgende dag al werd het schip ontdekt door een Japanse bommenwerper. Een voltreffer in het voorschip beschadigde de Van Imhoff zodanig, dat het al snel reddeloos zinkende was. De bemanning en het bewakingsdetachement verlieten in paniek, voorafgegaan door de gezagvoerder, het zinkende schip, de geïnterneerden zonder reddingboten achterlatend. Volgens sommige getuigenissen werden zelfs de buitenboordkranen en pompen opzettelijk door de bemanning opengezet en vernietigd, om het schip zo snel mogelijk (inclusief de gevangenen) te laten zinken.⁶ Inmiddels hadden de gevangenen zich weten te bevrijden en wisten ze een aan verroeste davits vastzittende boot in het water te krijgen. Vergezeld van een aantal losse bamboevlotten waren dat de enige beschikbare reddingsmiddelen die nog aan boord waren gebleven. Naar schatting zo'n zeventig Duitse gevangenen konden vanuit hun drijvende onderkomen een paar uur later de Van Imhoff onder zien gaan. Aan boord moeten zich volgens getuigenissen Titanic-achtige taferelen hebben afgespeeld.⁷ Meer dan vierhonderd geïnterneerden zijn met het schip de diepte in gesleept.

Daarmee was de ellende nog niet voorbij. De volgende dag kwam een ander KPM-schip, de Boelangan, op zoek naar overlevenden, ter plekke aan. De Boelangan had van de Nederlandse autoriteiten een (achteraf) rampzalige instructie meegekregen: van de Duitse geïnterneerden mochten alleen de 'betrouwbare elementen' aan boord worden genomen en de rest moest worden belet om de kust te bereiken.⁸ Toen de Boelangan de ronddrijvende geïnterneerden in zicht kreeg (de bemanning van de Van Imhoff was toen al op weg naar de kust en zou daar veilig aankomen), werd daarom eerst geïnformeerd of er Nederlanders onder hen waren. Een van de Duitsers (uitgerekend een Duitse jood) zwom vast naar het schip om een lijn in ontvangst te nemen. Maar toen de Boelangan vernam dat er geen Nederlanders waren, vertrok het schip, met achterlating van de drenkelingen. Van de Duitsers zouden er uiteindelijk 66 de vaste wal bereiken. De rest verdronk.

Vastbijters

Het incident had al tijdens de oorlog de aandacht van de Duitsers getrokken. De overlevenden waren na de capitulatie van Indië voor een deel naar Duitsland teruggekeerd en hun verhaal werd in 1943 in een aantal bladen gepubliceerd. Ook na de oorlog werden er van Duitse zijde pogingen ondernomen om de betrokken gezagvoerders aan te klagen. Met weinig succes.⁹ En in 1963 werd er – met enige publiciteit omgeven – in Hamburg een gedenkteken voor de omgekomenen opgericht.

Die publiciteit vormde de aanleiding voor ACHTER HET NIEUWS om de affaire verder uit te zoeken. Een aantal dagen na de interventie van Burger schreef Rengelink aan zijn voorzitter een vertrouwelijke en sussen-de brief, waarin hij Burger liet weten dat hij zich geen zorgen hoefde te maken. Hij had hoofdredacteur Wigbold op het matje geroepen. Daarbij bleek dat allerlei instanties geweigerd hadden om mee te werken aan het onderzoek naar de affaire, en het was 'op zichzelf al zeer twijfelachtig, of over zodanige informaties beschikt zal kunnen worden, dat een duidelijk inzicht in deze aangelegenheid zal kunnen worden verkregen'. Maar zelfs als Wigbold of Verkijk hun informatie boven water zouden kunnen tillen, 'dan nog rijst de vraag of – zoals ik het tegenover Wigbold heb geformuleerd – een zwarte bladzijde uit de geschiedenis van 22 jaar geleden beslist moet worden opengeslagen'. 'Daarvoor zouden dan wel zeer dringende redenen moeten bestaan, die ik nog niet zie.' Wel had Rengelink Wigbold niet belet om verder onderzoek te verrichten. Maar een uitzending zou niet zonder zijn voorafgaande toestemming mogen plaatsvinden, al zou het zover waarschijnlijk niet komen.¹⁰

Vara-televisie-
secretaris Jan
Willem Rengelink.
Hij kreeg van zijn
voorzitter Jaap
Burger het
dringende verzoek
de redactie van
ACHTER HET
NIEUWS in toom te
houden, ofwel: te
zorgen dat de
affaire Van Imhoff
in de doofpot bleef
*Bron: Nederlands
Audiovisueel Archief*

Rengelink had zijn ondergeschikten onderschat. Wigbold had, onder meer door een documentaire over de kwestie Nieuw-Guinea, al een stevige reputatie als vastbijter opgebouwd. Hij was in 1962 binnengekomen bij de rubriek als opvolger van Arie Kleywegt en profileerde zich al snel als een voorvechter van onafhankelijke journalistiek. Dat was in een tijd dat de verzuilde omroepen in feite nog als een spreekbuis werden beschouwd van de verzuilde organisaties zeker geen vanzelfsprekendheid.¹¹

Dick Verkijk deed niet veel onder voor Wigbold. Ook toen al was hij een geëngageerd journalist, allergisch voor onrecht. 'Niet met het slagzwaard, Dick, maar met de lancet', placht volgens overlevering de hoofdredacteur van *Vrij Nederland* tegen hem te zeggen, toen hij daar zijn journalistieke carrière begon. Voor de Vara had hij al een aantal spraakmakende reportages op zijn naam. In 1963 was hij als eerste Nederlandse journalist met een filmploeg van *ACHTER HET NIEUWS* Oost-Europa binnengekomen. En in een documentaire over Auschwitz in het jaar daarop had hij schokkende archiefbeelden verwerkt. Dat viel des te meer op, omdat Lou de Jong in zijn (eerste) serie over de bezetting, die beelden bewust niet had gebruikt. Dat daarover gevoeligheden bestonden, bleek uit de reactie van Vara-hoofdbestuurslid Meyer Sluysen, die naar aanleiding van de uitzending over Auschwitz van 'de oude beproefde Vara-vriend Dick Verkijk jr' – hij bedoelde dat ironisch – een woedende brief schreef naar zijn medehoofdbestuursleden:

'Het in hoge mate beschamende van de uitzending was, dat men zo nodig de koffertjes van Nederlandse joden, die er waren vergast, en die door de Polen (uit propagandistische overwegingen en niet uit piëteit) worden bewaard en tentoongesteld, op het scherm moest brengen. Met de namen nog eens duidelijk met witte verf opgehaald, zodat iedereen kon lezen: A. de Miranda etc. Wat is dat voor een stel sadisten, dat wij op de tv-afdeling te eten geven? Begrijpen die mensen dan niet, dat men geen zout moet wrijven in wonden, die zich, gelukkig, gaandeweg beginnen te sluiten? (...) Zowel Rengelink als De Troye hebben mij verzekerd, dat zij mijn bezwaren delen.'¹²

Hoewel Meyer Sluysen als een lastpost bekend stond en wel meer van dit soort epistels binnen de vereniging rondzond, mag het – zeker gezien de laatste zinsnede – duidelijk zijn dat de omgeving waarbinnen de kritische journalistiek bij de Vara moest functioneren vaak verre van gemakkelijk was. Verkijk trok zich van die kritiek overigens weinig aan (en ook dat lijkt tekenend voor de interne situatie). Hij lette – zei hij later – meer op de reactie van een overlevende uit Theresiënstadt, die ook een naam op een koffer had herkend: 'Nu weet ik wat er met mijn vriend is gebeurd.'¹³

Dick Verkijk,
samensteller van de
nooit uitgezonden
ACHTER HET
NIEUWS-uitzending
over de Van
Imhoff-affaire
*Bron: Nederlands
Audiovisueel Archief*

Ethiek

Na eerst een hoop tegenwerking te hebben ondervonden, boekte Verkijk al snel voortgang in zijn onderzoek. Hij wist een aantal belangrijke getuigen op te sporen. De gezagvoerders van de twee schepen, die hij telefonisch benaderde, weigerden weliswaar elk commentaar, maar de stuurman van de Boelongan (die tweehonderd meter van de Vara-studio bleek te wonen) was wel bereid om te praten. Hij bevestigde, nog steeds gekweld door de kwestie, het verhaal. Ook een aantal Duitse overlevenden werd door Verkijk geïnterviewd.

In januari 1965 was Verkijk zover dat hij zijn documentaire kon samenstellen. Het werd een programma van 25 minuten, klassiek opgebouwd uit een mix van commentaar, archiefmateriaal en interviews met getuigen. Verkijk had bij zijn research ook beeldmateriaal te pakken gekregen: films van aanvallen van Japanse vliegtuigen op Nederlandse schepen en groepsfoto's van de Duitse gevangenen. Van het programma is de tekst – zij het in bewerkte vorm – bewaard gebleven.¹⁴ Na een inleiding over de historische achtergrond komt een aantal overlevenden aan het woord, onder wie

een lid van het bewakingsdetachement van de Van Imhoff: 'Het reddingsmateriaal aan boord was absoluut onvoldoende. Bovendien, ik had altijd gedacht, dat de kapitein als laatste van boord hoorde te gaan. Maar toen wij in de sloepen gingen, was de hele bemanning er al af.' Tegen de gevangenzittende Duitsers was gezegd dat geschoten zou worden, als zij zouden proberen om in de boten te komen. Eén Duitser die toch probeerde in de boten te komen, werd door zijn pols geschoten. Hij viel in het water en werd vervolgens door de Nederlanders opgepikt en meegenomen. Het was de enige belangrijke getuige die Verkijk niet had kunnen opsporen (later bleek dat hij omgekomen was aan het Oostfront).

De Duitse overlevende Albert Vehring legde ook een zeer bezwarende verklaring af. Hij was in de vlet terechtgekomen die met Duitsers na het zinken rondreef, samen met nog een aantal bemande vloten. Zij zagen de volgende dag de Boelongan naderen: 'Van het kleinste vlot is een zekere Schönmann naar de Boelongan gezwommen. Er stond aan boord iemand klaar met een lijn, maar toen hij vlakbij was, werd hem toegeroepen dat hij niet aan boord mocht komen en terug moest zwemmen. Toen voer de Boelongan verder.' Schönmann verdronk. Later bleek – volgens de verklaringen van de overlevenden – dat de enige Duitser die door de bemanning was gered (die met de kogel in zijn pols) gedwongen werd tot het ondertekenen van een verklaring dat de Duitsers aan het muiten waren geslagen en dat ze daarom achtergelaten waren. De muiterij werd echter door alle betrokkenen in de documentaire ontkend. Over de schuld was de bootsman van de Boelongan duidelijk: 'Niettegenstaande mijn broer door de Duitsers is doodgeknuppeld, en die gasten zes miljoen joden vermoord hebben, hadden we die mensen moeten redden'.¹⁵

De documentaire werd afgesloten met een overzicht van de gang van zaken na de oorlog: de rijksrecherche had een onderzoek ingesteld – en verder gebeurde er niets. Volgens de afspraak met de Vara-leiding, die in december was gemaakt, werd de documentaire nu voor keuring voorgelegd aan televisiesecretaris Rengelink. Over wat zich toen heeft afgespeeld is enige correspondentie bewaard gebleven. Rengelink had aan het hoofd van de televisiedienst, P. te Nuyl, advies gevraagd. En gekregen. Te Nuyl vond weliswaar dat er een aantal wijzigingen zouden moeten worden aangebracht, maar wilde de documentaire wél uitzenden. Op 19 januari verbood Rengelink echter de uitzending en hij motiveerde zijn afwijzing een aantal dagen later uitgebreid in een memo aan Wigbold. Daarin trok hij allereerst de resultaten van het onderzoek van Verkijk in twijfel. Weliswaar, zo stelde hij, was het misschien mogelijk geweest om meer Duitsers te redden, maar 'hoe die uit een groep van 500 hadden moeten worden geselecteerd is niet duidelijk, evenmin als het antwoord op de vraag, wat zou zijn gebeurd, als de kleine Nederlandse bewakingsgroep gecon-

fronteerd zou zijn met een uiteraard wanhopige groep van 500 mensen'. Maar zelfs als hier sprake zou zijn geweest van handelingen die in strijd waren met het volkenrecht, zou Rengelink niet tot goedkeuring zijn overgegaan – in het nu volgende citaat wordt een wezenlijk punt aangeroerd:

'Ethisch is er iets te zeggen voor de redenering dat men zijn kritiek op oorlogsmisdaden elders alleen maar krachtiger en overtuigender maakt, wanneer men ook de hand in de eigen boezem durft te steken en bereid is eigen fouten te erkennen. Deze "ethische" benadering deel ik beslist niet. Integendeel. De erkenning dat Nederland – zij het incidenteel – een fout of zelfs fouten heeft gemaakt, kan juist een verzwakking betekenen van onze opvatting, dat het in de eerste plaats de Duitsers zijn geweest, die (...) een haat-psychose hebben veroorzaakt, die hier en daar buiten de Nazi kringen tot felle reacties heeft geleid. (...) Dit soort incidenten als schuld belijden moge ethisch fraai zijn, feitelijk zijn zij niet ter zake doende. (...) Bij mij bestaat geen enkele behoefte aan een ethisch masochisme, dat de grote allesoverheersende schuld der Duitsers in de ogen van het publiek kan verzachten. Zeker niet in een tijd, waarin de vraag van de beëindiging van de berechting der Duitse oorlogsmisdadigers een actuele zaak is.'

Vooraf dat laatste was voor Rengelink, zo stelde hij later in zijn ongepubliceerde autobiografie, een belangrijke motivering voor zijn afwijzing. Juist in deze tijd was de discussie over verjaring van oorlogsmisdaden aan de orde in Duitsland en Rengelink was bang dat de Duitse pers de Van Imhoff-affaire zou gebruiken om ervoor te pleiten dat de vervolging alsnog gestaakt zou moeten worden.¹⁶

Voor Rengelink was dus de nieuwswaarde (en daarmee natuurlijk impliciet de persvrijheid) ondergeschikt aan een 'hoger' doel: het straffen van de Duitsers. Het veronderstelde effect doet overigens wat merkwaardig aan als men bedenkt dat publicaties in de Duitse bladen juist voor Wigbold de aanleiding waren geweest om het onderzoek naar deze affaire te starten.

Andere normen

De reactie van Herman Wigbold liet niet lang op zich wachten. Op 27 januari schreef hij een uitgebreid antwoord aan Rengelink, waarin hij nogmaals pleitte voor een uitzending. Hij haalde daarvoor drie redenen naar voren, en ook die reactie is het waard uitgebreid te citeren:

‘1. Men heeft pas het recht anderen hun misdaden in alle scherpste te verwijten als men bereid is eigen fouten te erkennen. (...) Wij hebben alleen tot taak de feiten te brengen. (...) Geen weldenkend mens (...) zal door het zien van deze film tot de conclusie komen dat er nu iets aan de schuld der Duitsers is afgedaan. (...)

2. Het zou voor het Nederlandse volk uiterst nuttig zijn eens met een minder gelukkige episode uit de tijd van de oorlog en bezetting te worden geconfronteerd. (...) Juist de laatste jaren wordt de Nederlander voortdurend geconfronteerd met de gebeurtenissen uit de bezettingstijd, via boeken, kranten en televisie. (...) Een van de meest on-aangename bijverschijnselen is echter dat men bezig is zichzelf op een voetstuk te plaatsen, dat men zich heldhafter ziet dan met de werkelijkheid overeenkomt. (...) In die omstandigheden is het naar mijn mening de taak juist van een progressieve organisatie ook eens een andere kant te laten zien. (...)

3. (...) Een van de eerste eisen van de journalistiek is dat men geen nieuws achterhoudt. (...) Dit betekent niet dat de televisie ten koste van alles nieuws mag brengen, maar er moeten wel zéér zwaarwegende factoren zijn om het niet te doen.’¹⁷

Hoofdredacteur
van ACHTER HET
NIEUWS Herman
Wigbold, voor wie
de affaire
uitgroeide 'tot een
morele kwestie'
Bron: Nederlands
Audiovisueel Archief

Daarmee waren de stellingen betrokken. Aan de ene kant stond Wigbold, met aan zijn zijde de unanieme televisiesectie, met een pleidooi voor onafhankelijke journalistiek. Aan de andere kant Rengelink, als vertegenwoordiger van het dagelijks bestuur en van het hoofdbestuur, die voor die journalistiek een geheel eigen – maar wel van hogerhand geleide – taak zag weggelegd, waarbinnen van redactionele onafhankelijkheid op essentiële punten geen sprake kon zijn. Dat dit standpunt gedeeld werd door zijn medebestuurders is wel zeker, niet alleen door de eerder geciteerde brief van Meyer Sluysen, maar ook door de positie van Burger in dit geheel. Later zou Rengelink over Burger schrijven, dat hij vond dat dit programma pas kon worden uitgezonden 'na nog een generatie, omdat dan niemand meer weet hoe het werkelijk in 1940-1945 was'.¹⁸

Daarbij moet aangetekend worden dat een groot gedeelte van de bestuurlijke elite van de Vara bestond uit mensen die hun sporen in het verzet hadden verdiend. Dat gold in ieder geval voor Rengelink, Meyer Sluysen en Burger (de laatste was Engelandvaarder geweest en speelde na de oorlog onder meer een belangrijke rol bij de zuivering). Het voormalige verzet roerde zich vaak over de manier waarop de media de oorlog afbeeldden. Elke afwijking van de norm – en die lag bij de heldhaftigheid van de goede kant en de misdadigheid van de foute tegenpool, een positie die ook door het televisieprogramma *DE BEZETTING*¹⁹ werd ingenomen – werd, soms binnenskamers, soms ook in luidruchtige publiciteit, heftig aangevallen.²⁰ Een verzetsverleden werd in deze periode, waarin de oorlog steeds meer ter discussie kwam, een belangrijke eigenschap voor een maatschappelijke carrière. Door de vertegenwoordiging van het verzet in vrijwel alle bestuurslagen van de verzuilde organisaties (vooral in de protestantse en socialistische) kan men hier spreken van een machtige pressiegroep. Ook daarom is de commotie rond de Van Imhoff interessant: het toont het wereldbeeld van een oude politieke elite én een nieuw bewustzijn dat zich niet alleen in een andere positie tegenover de oorlog vertaalt, maar ook in een ander soort journalistiek.

De reactie van Wigbold had Rengelink geraakt. Een dag later lag er al een antwoord op de mat bij Wigbold, een vertrouwelijk memo waarin Rengelink nogmaals zijn argumenten uiteenzette en inging op de verwijten van Wigbold. Maar 'waar er geen nieuwe gezichtspunten zijn, zie ik niet in, waarom ik thans tot een andere beslissing zou moeten komen'.²¹ En daarna volgde een rechtstreekse aanval:

"Toen ik in de uitzending de woorden hoorde "Wij willen niet oordelen of veroordelen", vond ik dat rijkelijk hypocritisch. U zegt hetzelfde nu opnieuw. Maar dan bent U toch volkomen ongevoelig voor de uitwerking van wat U in dit geval via de televisie toont. Het is een dra-

matische vorm van verslaggeving, die een veroordeling is. Zij heeft mij emotioneel verontwaardigd en zij zal dat honderdduizenden doen.'

Daar blijkt voor Rengelink dus een ander (naast het verjaringsdebat over de oorlogsmisdaden) principieel punt te liggen: de televisie viel niet zomaar te vergelijken met de pers. Nieuws, zo stelde hij, was de affaire niet, er was immers al over gepubliceerd in een Duits weekblad, al had geen enkele Nederlandse krant die publicatie overgenomen. Maar zelfs als een Nederlandse krant zou publiceren, dan zou dat iets geheel anders zijn:

'Een krant – denk b.v. maar eens aan *Vrij Nederland* – schrijft voor een kleinere of grotere groep van in het algemeen gelijkgezinden. Dat is fundamenteel iets anders dan de televisie, waar het geschreven woord wordt vervangen door het zoveel indringender beeld en waar men uitzendt voor het gehele Nederlandse volk. *Dat eist andere normen en een andere benadering.*' [cursivering cv]

Beroering

Andere normen en een andere benadering: het is een sleutelzin. Een zin die typerend lijkt voor de houding van de verzuilde elite tegenover de televisie. De opkomst van de televisie was met angst omgeven geweest en de eerste televisierellen eind jaren vijftig en begin jaren zestig hadden die angst alleen maar doen toenemen. De macht van het medium werd gevreesd en dat had als gevolg dat in de Nederlandse situatie de televisie met allerlei waarborgen was omgeven. Men was zich zozeer bewust van de (veronderstelde) uitwerking van dit nieuwe medium, dat er op voorhand een 'andere benadering' moest worden toegepast, die onafhankelijke journalistiek – zoals binnen de gedrukte pers bedreven – in feite uitsloot. Die norm voor onafhankelijke journalistiek, zo kan men dan ook concluderen, was dus zeker nog niet algemeen geaccepteerd binnen de media. En de situatie van de televisie leek in dit verband meer op die van de radio, waar ook al decennialang een traditie bestond van (soms preventieve) censuur, en waar de vrijheid in veel opzichten zelfs veel meer beperkt was dan bij de televisie.²²

Die beperkingsvrijheid kwam rechtstreeks voort uit de verzuiling: voor de eigen parochie mochten strijdlustige kreten worden geslaakt en propaganda worden bedreven, maar binnen de nationale fora moest er worden gepacificeerd – daar heerste de rust van het overleg tussen de zuilen. Ook de televisie was ('voor het gehele Nederlandse volk', schreef Rengelink) zo'n nationaal forum. En, zo stelde hij later, 'je kon met de televisie best

een beetje vooruitlopen, maar niet te veel. Je moest steeds even omkijken of je achterban nog wel achter je liep.²³ Daarbij moet aangetekend worden dat Rengelink bij zijn ondergeschikten (inclusief Wigbold) bekend stond als een liberaal en verstandig bestuurder, al bleef hij zijn leven lang de verzuiling (en dus de verzuilde omroep) toegedaan.

Met de woordenwisseling was de affaire overigens nog lang niet afgesloten. Verkijk was benaderd door *Het Parool* – een krant die goed was ingevoerd bij de Vara en die lucht van de zaak had gekregen – om de resultaten van zijn onderzoek in een artikel te publiceren. Op 16 april verscheen de (waarschijnlijk iets ingekorte) tekst van de documentaire in de Amsterdamse krant. Tot grote woede van Rengelink, die vond dat daarmee een ‘normaal voorkomend verschil van inzicht’ werd opgeblazen tot ‘een publieke zaak’.²⁴ Hoewel Verkijk daarna nog zijn excuses maakte voor de gang van zaken (hij vond dat er van een misverstand sprake was), had Rengelink toen al aan zijn televisiestaf laten weten dat er ‘voorlopig’ geen opdrachten meer aan hem mochten worden verstrekt.²⁵ Overigens wijd Verkijk achteraf gezien zijn ontslag vooral aan zijn opvattingen over het omroepbestel: hij was een voorstander van een nationale omroep en had zich ook als zodanig binnen de PvdA gemanifesteerd. Burger ‘heeft me te vuur en te zwaard bestreden vanwege mijn omroepopvattingen’, schreef hij, en ook ‘bij Rengelink heeft dat ongetwijfeld een rol gespeeld’. Dat zou ook de oorzaak zijn geweest, dat hij binnen de Vara nooit een vaste aanstelling had gekregen.²⁶ Rengelink bevestigt dat achteraf voor een deel. Hij kenschetst Verkijk als iemand die altijd conflicten om zich heen had en ‘een fel voorstander van de nationale omroep was’. ‘Je werkte wel altijd in een spanningsveld. Dat was bij ACHTER HET NIEUWS ook zo: spanningen tussen nationaal en de verzuiling zal ik maar zeggen.’²⁷

De publiciteit die naar aanleiding van de *Parool*-publicatie tevens in andere bladen de kop opstak, zorgde ook in het politieke vlak voor beroering. De PSP stelde kamervragen over de kwestie. Ze bleven een jaar lang liggen voordat ze door minister van defensie P. de Jong zouden worden beantwoord. De strekking van zijn antwoord behelsde een weinig bevredigende opsomming van alles wat er aan Nederlandse zijde was ondernomen aan reddingspogingen. Er zou geen reden zijn tot verdere actie.

Integriteit

Bij de Vara was inmiddels de rust niet hersteld. Wigbold had het verbod van het programma hoog opgenomen en zich de zaak min of meer toegeëigend. Na de zijns inziens onvoldoende beantwoording door minister de Jong, probeerde hij wederom de documentaire van Verkijk te program-

meren. Hij had de oorspronkelijke documentaire ingekort tot minder dan de helft, elf minuten. Uit de bewaard gebleven commentaartekst, die vermoedelijk bedoeld was om in de studio tussen de overgebleven fragmenten van de documentaire te worden uitgesproken, is niet op te maken wat er precies weg was gesneden.²⁸ Wel bleef de kritische teneur van het programma intact – en zelfs nog versterkt door het toegevoegde commentaar van Wigbold. Al zorgde hij er ook deze keer voor niet te stellig te oordelen. Het onderzoek was 'zeer summier' geweest, en 'geen van de mensen die aan deze uitzending meewerken, is door de Rijksrecherche gehoord'. Maar: 'Het is niet onze taak te oordelen of veroordelen. (...) Het is aan de regering en de volksvertegenwoordiging om uit te maken of een hernieuwd onderzoek in deze zaak gewenst of nuttig is.'²⁹

Maar ook deze poging om de zaak Van Imhoff op het Vara-scherf te brengen faalde: wederom werd de uitzending verboden. Rengeling was intussen vertrokken naar de NTS, maar voorzitter Burger was – zoals te verwachten viel – niet bereid uitzending toe te staan. Voor Wigbold en zijn staf was de frustratie groot. De ACHTER HET NIEUWS-redactieleden Hans Jacobs en Bas Roodnat lieten in brieven aan Burger hun ongenoegen over het besluit blijken. 'Als er in het antwoord van minister de Jong zoveel ruimte voor twijfel en onbehagen overblijft', schreef Hans Jacobs, 'als we in gefilmede interviews beschikken over mensen die op zijn zachtst gezegd uitdrukking geven aan die twijfel (...) dan moeten we onszelf hypocrisie en de oneerlijkheid van de doofpot-politiek verwijten.'³⁰ Wigbold zelf was zo getergd dat hij besloot het voorbeeld van Verkijk te volgen en de zaak te publiceren. Brutaalweg schreef hij zijn voorzitter:

'Ik kon het niet met mijn geweten overeenbrengen deze zaak de doofpot te laten in gaan, zonder althans van mijn kant een poging te hebben gedaan dit te verhinderen. (...) Wat voor mij begonnen is als een interessante journalistieke zaak, is uitgegroeid tot een morele kwestie, waarbij m.i. mijn eigen integriteit op het spel staat. Het is trouwens de enige mogelijkheid mijn frustratie te overwinnen die ik in de toekomst zou gevoelen wanneer wij kritiek zouden moeten uitoefenen op andere laakbare zaken.'³¹

Daarmee was de 'affaire Van Imhoff' voor de Vara formeel ten einde. De documentaire zelf is onvindbaar gebleven en waarschijnlijk verloren gegaan. De betrokkenen weten het niet meer. Rengeling dacht het materiaal naar het Riod te hebben gestuurd. Maar bij het Riod en in het omroeparchief ontbreekt elk spoor.

De affaire heeft wel andere sporen nagelaten. Na de bestudering ervan kan men tot een aantal conclusies komen. Het is allereerst duidelijk dat

de redactie van ACHTER HET NIEUWS een grote mate van autonomie bezat – en dat deze autonomie in de loop van de tijd groeide. Hier wordt een horizontaler wordende organisatie zichtbaar waarin geen volgzaam onderdanigheid meer past en waarin de journalistieke verantwoordelijkheid een steeds grotere rol gaat spelen. Daarnaast valt toch ook de verwevenheid van de toenmalige elite op. Wie de hele zaak volgt, ziet een duidelijk doofpotproces waarin leidinggevendenden binnen omroep, overheid en politiek elkaar op de hoogte houden en ‘dekken’. Alleen de pers – i.c. *Het Parool* – weet zich hieraan te onttrekken en stelt zich op als de luis in de pels. Verder is natuurlijk de gevoeligheid ten aanzien van alles wat met de oorlog te maken heeft een centraal element bij deze affaire. De oorlog raakte in dit tijdperk in discussie en een jongere generatie begint kritische vragen te stellen over de houding van de Nederlandse bevolking en overheid tijdens de bezetting. Die kritiek werd ze niet in dank afgenomen door de mensen ‘die het allemaal hebben meegemaakt’. Al moeten de tegenstellingen ook niet worden overdreven. Toen Wigbold een paar jaar later binnen zijn redactie voorstelde om een programma te maken over de misstanden na de bevrijding in de Nederlandse kampen voor NSB’ers, kwam hem dat op een woedende reactie van zijn redacteur en oorlogsspecialist Hans Jacobs te staan: ‘Dan neem ik ontslag’.³ Dat programma is er ook niet gekomen.

En ten slotte: tussen 1964 – het begin van de affaire – en 1969 – de uitzending van het Hueting-interview – zijn de normen binnen de Vara duidelijk verschoven. Het bestuur van deze omroep had bij de Van Imhoff-affaire te maken gekregen met een vrijwel unanieme afwijzing door de televisiestaf en het conflict was, ook door de duur ervan, zeker belastend geweest. Nogmaals zo’n conflict aangaan zou men niet snel meer proberen. In die zin heeft de affaire de zelfstandigheid van de programmamakers tegenover het bestuur vergroot en ondanks het verbod een flinke zet gegeven aan het toch al doorwerkende proces van journalistieke emancipatie. Het is dan ook waarschijnlijk dat in 1969 de Van Imhoff wél het scherm zou hebben bereikt.³

Noten

- 1 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 11a, 2e helft, Den Haag 1984, p. 760.
- 2 K.W.L. Bezemer, *Geschiedenis van de Nederlandse Koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Brussel 1986, p. 638 e.v.
- 3 Interview J.W. Rengelink, 17 april 1996. Dick Verkijk vermoedt dat Burger getipt is doordat hij gesprekken over de affaire had gevoerd op het ministerie van justitie en marine. Tevens zou Burger banden hebben onderhouden met

- de BVD en wellicht via die weg zijn geïnformeerd. Brief Verkijk aan auteur, 30 mei 1996. Vrijwel alle in dit artikel geciteerde brieven (inclusief die van Verkijk aan de auteur) en de later te citeren autobiografie van Rengelink bevinden zich nu in het archief van het Omroepmuseum in Hilversum. Het archief van de Vara bevat geen documenten over deze kwestie.
- 4 Brief Verkijk aan auteur, 30 mei 1996, in: archief Rengelink, Omroepmuseum (in het vervolg: ARO).
 - 5 Zie K.W.L. Bezemer, *Geschiedenis van de Nederlandse Koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog*. Al eerder had de auteur C. van Heekeren, wiens belangstelling door de discussie rond de verboden Vara-uitzending was gewekt, toestemming gekregen om in het Riod het archief te bestuderen. Hij interviewde tevens een aantal overlevenden. L. de Jong gaf in zijn *Kroniek* de eerste min of meer wetenschappelijk onderbouwde studie van het incident, op basis van Van Heekeren en het toen al verzamelde materiaal van Bezemer. Zie: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 11a, 2e helft, p. 752-760; C. van Heekeren, *Batavia seint. Berlijn, de geschiedenis van de Indische Duitsers in Nederlandse gevangenschap*, 's-Gravenhage 1983² (oorspronkelijk 1967). Op een aantal details verschilt de versie van Bezemer, die als meest volledig en definitief mag gelden, van de tekst van de documentaire maar in de strekking blijft het verhaal van Verkijk goed overeenid.
 - 6 Bezemer vermeldt deze getuigenissen maar kan niet geloven dat het waar is, 'hoezeer de Duitsers omdat het Duitsers waren, in die tijd ook werden gehaat'. K.W.L. Bezemer, *Geschiedenis van de Nederlandse Koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog*, p. 648.
 - 7 De getuigenissen zijn opgenomen in: C. van Heekeren, *Batavia seint*.
 - 8 K.W.L. Bezemer, *Geschiedenis van de Nederlandse Koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog*, p. 654.
 - 9 Idem, p. 664-666.
 - 10 Memo Rengelink-Burger, 9 december 1964, in: ARO.
 - 11 Zie bijvoorbeeld de veranderingen die Mirjam Prenger schetst bij ACHTER HET NIEUWS tegenover de congressen van de PvdA, waarbij een steeds grotere onafhankelijkheid werd getoond. Zie: M. Prenger, 'Rode balletjes en cinéma vérité. De Vara, de PvdA en de nieuws- en actualiteitenprogramma's in de jaren vijftig en zestig', in: H. Kleijer e.a. (red.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam 1991, p. 158-173.
 - 12 Brief Meyer Sluysen aan hoofdbestuur Vara, 5 januari 1965, in: Vara-archief.
 - 13 Telefoongesprek tussen Verkijk en auteur, 27 mei 1996.
 - 14 Zoals later vermeld, heeft Verkijk de tekst in een artikel verwerkt. Zie: *Het Parool*, 16 april 1965.
 - 15 Dit laatste citaat van de bootman is niet opgenomen in het artikel in *Het Parool*, maar is te vinden in een brief van Wigbold dd. 27 januari 1965. Dat duidt erop dat het artikel in *Het Parool* niet de gehele tekst bevat van het programma, al dacht Verkijk zich te herinneren dat dat wel zo was. Zie: brief Verkijk aan auteur, 30 mei 1996, in: toegevoegd ARO.
 - 16 J.W. Rengelink, *Dat was het dan. Een autobiografie*, deel 2 ('Mijn omroep-tijd'), niet gepubliceerd, Hilversum 1992, p. 125-126, in: ARO.

-
- 17 Memo Wigbold aan Rengelink, 27 januari 1965, in: ARO.
 - 18 J.W. Rengelink, *Dat was het dan*. p. 3. In een gesprek met de auteur (17 april 1996) stelde Rengelink overigens dat het bestuur unaniem achter hem stond.
 - 19 Rengelink was zelf de initiatiefnemer van de serie DE BEZETTING.
 - 20 Bij vrijwel elke beroering over de oorlog is dat zichtbaar, zoals bij de discussie rond de Drie van Breda in 1972, de Weinreb-affaire eind jaren zestig en de in 1974 uitgezonden 'kritische' VPRO-documentaire VASTBERADEN, MAAR SOEP-EL EN MET MATE. Zie: C. Vos, *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, Hilversum 1995, vooral hoofdstuk 3, 4 en 5.
 - 21 Memo Rengelink aan Wigbold, 28 januari 1965, in: ARO.
 - 22 Zie bijvoorbeeld: H. Wijfsjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941*, Amsterdam 1988.
 - 23 Interview met Rengelink, 17 april 1996.
 - 24 Brief Rengelink aan Verkijk, 21 april 1965, in: ARO.
 - 25 Brief Verkijk aan Rengelink, 22 mei 1965; brief Rengelink aan Wigbold, 28 april 1965, in: ARO.
 - 26 Brief Verkijk aan auteur, 30 april 1996, toegevoegd aan ARO.
 - 27 Interview Rengelink, 17 april 1996.
 - 28 Wigbold zelf wist zich dat niet meer te herinneren. Interview Wigbold, 19 april 1996.
 - 29 Herziene tekst Van Imhoff, zonder datum, in: ARO. Op de tekst staat aangegeven dat de oorspronkelijke film op 2 maart 1966 is teruggebracht van 25'20 naar 11'10.
 - 30 Brief Jacobs aan Burger, 7 maart 1966, in: ARO.
 - 31 Brief Wigbold aan Burger, 7 maart 1966, in: ARO.
 - 32 Interview Wigbold, 19 april 1996.
 - 33 Rengelink heeft dat later zelf (min of meer) bevestigd: 'Het is mogelijk dat ik in 1969, als ik er iets over te zeggen had gehad [hij was toen weer gedetacheerd bij de NTS], een Van Imhoff-affaire wel doorgelaten had.' Interview Rengelink, 17 april 1996.